

مطالعه و شناخت آرایه‌های وابسته به معماری مسجد تبریزی کاشان در مقایسه با مسجد-مدرسه سپهسالار تهران

میلاد باغ‌شیخی^I

نوع مقاله: پژوهشی؛ صص: ۲۲۳-۲۲۹
تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۷/۰۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۱۳
شناسه دیجیتال (DOI): 10.30699/PJAS.4.14.223

چکیده

در طول دوره قاجار بناهایی مذهبی با ویژگی‌های تزئینی خاص و زیبا ساخته شد. این پژوهش سعی بر آن دارد تا با تمرکز بر مسجد تبریزی کاشان، تزئینات معماری آن را مورد بررسی، توصیف و تحلیل قرار دهد. روش گردآوری داده‌ها، بر مبنای بررسی‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای (اسنادی) است و سپس با بهره‌گیری از روش‌های توصیفی-تحلیلی و مقایسه‌ای صورت پذیرفته است. هدف آن شناسایی و طبقه‌بندی نقوش و مضامین اصلی تزئینات معماری مسجد تبریزی کاشان از جمله بناهای اوایل دوره قاجار در مقایسه با مسجد-مدرسه سپهسالار مربوط به اواسط دوره قاجار در مرکز حکومت آن‌ها و در پی پاسخ بدین پرسش صورت گرفته است: تزئینات معماری مسجد تبریزی از لحاظ تزئین و مضامین شامل چه مواردی است و چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی با مسجد-مدرسه سپهسالار دارد؟ نتایج پژوهش حاکی از آن است که مسجد-مدرسه سپهسالار تهران توسط فردی ساخته شده که به لحاظ جایگاه سیاسی و اجتماعی از موقعیت شایانی برخوردار بوده است. به همین علت وسعت و تزئینات پرکاربردتری نسبت به مسجد تبریزی کاشان دارد. تزئینات وابسته به معماری مسجد تبریزی کاشان شامل: کاشی‌کاری، حجاری، تزئین کتیبه‌ایی، نقاشی دیواری و گچ‌بری، همچنین دنباله‌رو تزئینات وابسته به معماری سنتی دوران پیشین است. عمده نقوش مذهبی به‌کاررفته در مسجد شامل نقوش گیاهی و هندسی است که در قالب فن نقاشی و کاشی‌کاری به اجرا درآمده است. **کلیدواژگان:** مسجد تبریزی کاشان، مسجد-مدرسه سپهسالار تهران، تزئینات معماری، دوره قاجار.

I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

مقدمه

بارزترین ویژگی هر شهر اسلامی، مسجد است و از جایگاه رفیعی در سرزمین ایران اسلامی برخوردار است (زارعی و زارعی موینی، ۱۳۹۳: ۱۰) و هنرمندان و آرایه‌کاران مقید به مبانی دینی بدان توجه ویژه‌ای داشتند. مساجد بسیاری در شهرهای ایران دوره قاجار بنا شده است و پیرامون آن‌ها تحقیق و پژوهش‌های جامعی در خصوص شناسایی و تحلیل تزئینات معماری آن‌ها صورت گرفته است، اما در شهر کاشان مسجد تبریزی از جمله بناهای مذهبی دوره قاجار است که تاکنون تحقیق جامعی پیرامون آن صورت نگرفته است؛ بنابراین در این پژوهش به واکاوی یکی از بناهای مذهبی که در زمان اولین سال‌های سلطنت فتحعلی شاه به دست یکی از تجار بازار کاشان احداث شده، می‌پردازیم. در این بین مسجد-مدرسه سپهسالار (شهید مطهری) تهران در دوره دوم معماری قاجار (محمدشاه و ناصرالدین شاه) یا به عبارتی در اواسط سلطنت قاجار (زارعی، ۱۳۹۶: ۴۲۴) زمانی که شهرهای ایران، به ویژه تهران تحت تأثیر شهرسازی پاریس قرار گرفتند و عناصر غربی (مانند: برج ساعت، سنتوری) را در شهر و به ویژه در مسجد مدرسه سپهسالار (مانند گل فرنگی) می‌توان به وضوح مشاهده نمود، احداث شده است؛ در صورتی که در مسجد تبریزی کاشان از این نوع عناصر هیچ خبری نیست. نوشتار پیش‌رو با طرح یک پرسش و با هدف شناسایی و طبقه‌بندی نقوش و مضامین اصلی تزئینات وابسته به معماری مسجد تبریزی کاشان (اوایل قاجار) در مقایسه با مسجد-مدرسه سپهسالار تهران (اواسط قاجار) صورت گرفته است.

پرسش و فرضیه پژوهش: پرسش و فرضیه پژوهش حاضر را می‌توان در این باره مطرح نمود؛ تزئینات معماری مسجد تبریزی از لحاظ نقوش و مضامین شامل چه مواردی است و چه تفاوت یا شباهت‌هایی با مسجد-مدرسه سپهسالار دارد؟ به نظر می‌رسد تزئینات مسجد تبریزی به لحاظ مضامین شامل نقوش گیاهی و هندسی است که در قالب تزئین نقاشی، کاشی‌کاری و کتیبه‌ای اجرا شده است. در ادامه پژوهش به بررسی و عناصر تزئینی این دو بنای یاد شده در حد اختصار می‌پردازیم.

روش پژوهش: روش گردآوری اطلاعات میدانی و تحقیقات کتابخانه‌ای (اسنادی) با بهره‌گیری از منابع مکتوب است. روش پژوهش پیش‌رو توصیفی-تحلیلی است و سرانجام به شناسایی و طبقه‌بندی نقوش و مضامین اصلی تزئینات وابسته به معماری مساجد ذکر شده براساس جداول مربوطه پرداخته است.

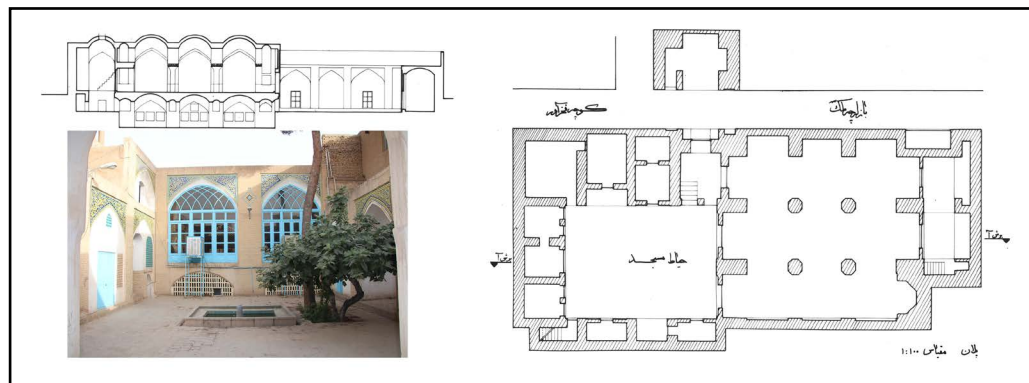
پیشینه پژوهش

تاکنون درباره موضوع پژوهش حاضر (مسجد تبریزی) تحقیق جامعی انجام نشده است، اما درباره شهر کاشان و برخی از بناهای فاخر آن مطالعاتی صورت گرفته که در ادامه بدان پرداخته می‌شود. یکی از مهم‌ترین منابع «آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز» نوشته «حسن نراقی» (۱۳۸۲) است؛ اهمیت این کتاب در ذکر اطلاعات قابل توجهی درباره معماری بناهای مذهبی و غیرمذهبی کاشان است. نراقی در این کتاب تنها در یک پاراگراف به توصیف برخی از کتیبه‌های محراب و هشتی مسجد تبریزی بسنده کرده است. یکی دیگر از مهم‌ترین منابع در مورد تاریخ کاشان، کتاب مرآة القاسان نوشته «عبدالرحیم کلانترضرابی» (۱۳۷۸) است که شرح مبسوطی از بناهای کاشان و اوضاع اقلیمی و جغرافیای منطقه در سده سیزده هجری قمری ذکر نموده است. درباره معماری دوره قاجار- به ویژه معماری مذهبی آن دوره- می‌توان به پژوهش «مارکوس ریتر» شامل مقاله‌ای (۲۰۰۸) تحت عنوان: «ارزیابی مجدد معماری قرون ۱۸ تا ۱۹ میلادی، ابتدای دوران قاجاریه در ایران (قرن ۱۲ تا ۱۳ هجری): بررسی موردی معماری مذهبی» به بررسی معماری مذهبی دوره قاجار و «بررسی معماری در دوران قاجار»، «محمد کمالی» (۱۳۸۸) اشاره نمود. درباره معماری و تزئینات مسجد-

مدرسه سپهسالار تحقیقات فراوانی انجام پذیرفته است که از آن جمله می‌توان به کتاب: مسجد و مدرسه شهید مطهری «حسن باستانی‌راد» و «اسکندر مختاری» (۱۳۹۵) و مقالات «بررسی سیر تحول عناصر کالبدی در مسجد-مدرسه شهید مطهری» «محمدرضا بمانیان» و همکاران (۱۳۸۷)، «بررسی کتیبه‌های مسجد-مدرسه شهید مطهری (سپهسالار)»، «فیروز مهجور» و «میثم علیی» (۱۳۹۰)، «تعامل الگوی فضایی مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار با معماری وارداتی غرب (نمونه موردی مسجد-مدرسه سپهسالارتهران)» «حسن سجاذزاده» و همکاران (۱۳۹۶) و... اشاره نمود.

معرفی مسجد تبریزی کاشان

مسجد تبریزی، واقع در خیابان باب‌الحوائج و در بافت تاریخی بازار کاشان، نزدیکی مسجد-مدرسه صفوی «میان‌چال» قرار گرفته است (تصویر ۱). این مسجد در موقعیت ویژه‌ای ساخته شده است و یکی از ورودی‌های بازار کاشان از طریق بازارچه ملک از این مکان می‌گذرد. بانی آن «حاج محمدحسین تبریزی» از تجار شهر کاشان بوده است. مسجد در دو طرف جلوخان ورودی دو سکو «پیرنشین» و در کنار یکی از پیرنشین‌ها سنگابی جهت شرب آب قرار دارد. مسجد دارای هشتی است که دورتادور آن را کتیبه‌هایی گچی به زمینه لاجوردی مزین نموده است. شبستان مسجد مشتمل بر چندین چشمه‌تاق و سقف آن نیز با آجرچینی و کاشی معرق مزین شده است. مسجد از حیث وسعت در قیاس با سایر بناهای مذهبی هم‌عصر خود در کاشان که به زمان فتحعلی‌شاه قاجار احداث گردیده (مانند: مسجد-مدرسه سلطانی^۱) وسعت کوچکی دارد؛ به عبارت دیگر، در دوره قاجار، بر وسعت مساجد تأکید بیشتر شده و در مقایسه با دوره‌های پیشین، از وسعت بیشتری برخوردار هستند (ملکی، ۱۳۸۱: ۱۱۲) که به نظر می‌رسد در این مکان قضیه برعکس است؛ حیاط مسجد به شکل مربع مستطیل و فاقد هرگونه ایوان در طرفین است و نسبت به شبستان دو متر پایین‌تر و شبیه به حیاط‌های گودال باغچه و هشت اتاق (سه اتاق در بخش جنوبی حیاط) است که در میانه حیاط حوضی سنگی قرار دارد (تصویر ۱).

تصویر ۱. سمت راست: نقشه (مرکز اسناد اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کاشان)، سمت چپ: حیاط و نمای جنوبی مسجد تبریزی کاشان (نگارنده، ۱۳۹۸).

کتیبه‌های مسجد تبریزی

هنر کتیبه‌نگاری به منظور هویت بخشی دینی، تاریخی، فرهنگی و هنری همواره مدنظر هنرمندان مسلمان بوده است (زارعی و زارعی موینی، ۱۳۹۳: ۱۶). مضمون کتیبه‌ها در بناهای دوران اسلامی، شامل: آیات قرآن کریم، احادیث نبوی و ائمه اطهار، شعر، تاریخ بناها و امثال آن است؛ بنابراین با بررسی و تحلیل می‌توان به نکات تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و یا هنری بسیاری پی برد. عمدتاً

خط کتیبه‌ها در دوره قاجار به دو شیوه ثلث و نستعلیق است؛ کتیبه‌های قرآنی و احادیث به خط ثلث و عبارات روایی یا تاریخ و اشعار مدحی به خط نستعلیق نوشته شده است. در مسجد تبریزی کاشان نیز کتیبه‌هایی به خط نسخ^۲، ثلث و نستعلیق^۳ وجود دارد که حائز اهمیت هستند و در ادامه به شرح آن‌ها پرداخته خواهد شد.

کتیبه‌های سردر و هشتی

بر سردر جلوخان مسجد، لوح سنگ نبشته‌ای به خط نستعلیق از «محمد امین الموسوی» و اشعاری از شاعر «حاج میرمعصوم خاوری کوزه‌کنانی» نگاشته شده و در بالای سردر نصب گردیده است؛ همچنین بالای این سنگ نبشته حدیث مشهور پیامبر ﷺ «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيٌّ بَابُهَا» در کناره‌های سنگ نبشته و عبارت «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» نوشته شده است (تصویر ۲)، در قسمت بالای در چوبی مسجد نیز به خط ثلث، آیه ۱۸ سوره توبه نگاشته شده است.

تصویر ۲. کتیبه‌های سردر مسجد تبریزی کاشان (نگارنده، ۱۳۹۸).

در قسمت هشتی مسجد، بر سه جانب دیوار کتیبه‌ای به خط ثلث گچی سفیدرنگ بر زمین^۴ آبی نوشته شده است که مضمون آن آیات ۱ تا ۱۱ سوره جمعه، آیه ۲۳ سوره حشر و آیه ۸ سوره منافقون است که در انتهای آن تاریخ ۱۲۱۱ ه.ق. مشاهده می‌شود (تصویر ۳).

تصویر ۳. نمونه‌ای از کتیبه‌های سه ضلع هشتی مسجد تبریزی کاشان به خط ثلث (نگارنده، ۱۳۹۸).

کتیبه‌های شبستان

شبستان مشتمل بر چهار ستون قطور است. دور ستون‌ها آیات قرآن به خط نسخ سفید برزمینه زرد کم‌رنگ و لاک‌رنگ نوشته شده است و مضامین آن‌ها عبارتند از: ۱. آیه ۲۵۵ سوره بقره (آیه الكرسي)، ۲. آیه ۲۵۷ سوره بقره (آیه الكرسي)، ۳. آیات ۱ تا ۱۰ سوره شمس، و ۴. آیات ۱ تا ۱۹ سوره الاعلی (تصویر ۴).

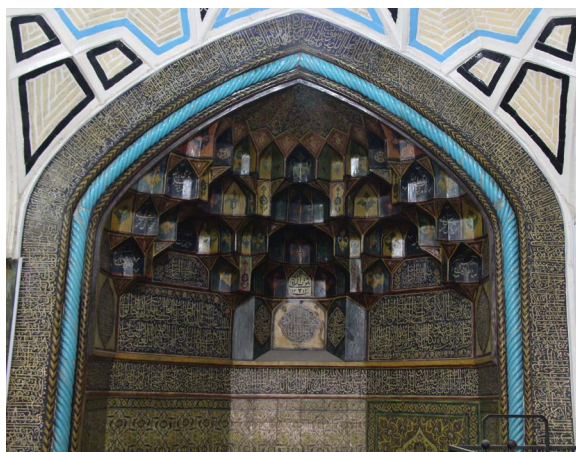
تصویر ۴. بالا جزئیات کتیبه‌های جرزهای شبستان مسجد تبریزی کاشان پایین نمای کلی جرزهای شبستان (نگارنده، ۱۳۹۸).

دور تا دور دیوارهای شبستان نیز آیات ۱۲۵ تا ۱۲۸ سوره بقره به خط نستعلیق سفید بر زمینه لاجوردی و لاک‌رنگ نوشته شده است؛ همچنین در برخی بدنه دیوارها آیات و احادیثی در کادرهای مستطیل شکل عباراتی نظیر: «لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ»، «يَدَالِقُ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ»، «عَجَّلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ الْمَوْتِ»، «عَجَّلُوا بِالصَّلَاةِ قَبْلَ الْقَوْتِ»، آیه ۵۱ و ۵۲ سوره قلم «انما لاعمل بالنیات» و آیه ۱ سوره فتح نوشته یا تکرار شده است (تصویر ۵).

تصویر ۵. نمونه‌هایی از کتیبه‌های دیواره‌های شبستان مسجد تبریزی کاشان (نگارنده، ۱۳۹۸).

محراب مسجد، دارای کتیبه به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی آیه ۱۸ سوره توبه بر آن نگاشته شده و ازاره محراب با کاشی هفت‌رنگ پوشیده شده است و در وسط آن عبارت «لا اله الا الله محمدرسول الله ۱۲۱۲ هـ.ق.» نوشته شده است. قسمت فوقانی محراب سوره توبه، آیه ۳۵ سوره نور و در نقطه مقابل آن آیه ۲۳ سوره حشر نوشته شده است. در وسط محراب بخشی از آیه ۲۲۷ سوره شعرا و بردهنه هلالی محراب نیز سوره جمعه و در پایان آن هم تاریخ ۱۲۱۲ هـ.ق. مجدداً تکرار شده است (تصویر ۶). روی برخی از مقرنس‌های لاک‌رنگ محراب نیز به خط نستعلیق بر زمینه سفید آیات مانند: ۶۲ سوره نمل، اسماء الهی مانند: «یا سُبْحان، یا مَنان، یا حَنان، یا عالم السر و الخفیات»، احادیث و یا عباراتی مذهبی کوتاه شامل «هو الله الباقي سنة ۱۲۱۲، اَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلَيَّ بِأَبْهَاءِ، اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ» نوشته شده است.

تصویر ۶. کتیبه‌های ثلث محراب مسجد تبریزی کاشان (نگارنده، ۱۳۹۸).

زیر یکی از شمع‌دانی‌های مسجد نیم‌مصراعی از بوستان سعدی «به تسبیح و سجاده و دلج نیست» به خط نستعلیق برزمینه لاجوردی آورده شده است که مصراع اول آن پاک شده است (تصویر ۷).

تصویر ۷. کتیبه‌های نستعلیق شمع‌دانی‌های مسجد تبریزی کاشان (نگارنده، ۱۳۹۸).

نقاشی دیواری مسجد تبریزی

نقاشان دوره قاجار، بیشتر تحت حمایت دربار در کارگاه‌های نقاشی مشغول نگارگری بودند و یک نقاش از طرف شاه، سمت نقاش‌باشی دربار را داشت (کارگر و ساریخانی، ۱۳۹۰: ۱۲۷). نقاشی ایران در اوایل دوره قاجار به دوره «فتحعلی شاهی» معروف بود، فتحعلی شاه نه تنها مثل عموی خویش (آغامحمدخان) از روحیه جنگاوری و کشورگشایی برخوردار نبود، بلکه در زمینه کشورداری و سیاست نیز استعداد لازم را نداشت؛ اما از روحیه‌ای هنرمندانه بهره‌مند بود و شعر می‌سرود، خطی بسیار زیبا داشت و به نگارگری علاقه وافری نشان می‌داد و از جمله حامیان نقاشان محسوب می‌شد (لعل شاطری و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۹۰). پیشینه نقاشی لاک‌ی یا روغنی تا به روزگار مغولان عقب می‌رود و اختراع جلد لاک‌ی را به «مولانا قوام‌الدین تبریزی» نسبت می‌دهند (آژند، ۱۳۹۷: ۳۲)، در مسجد تبریزی کاشان شاهد این هنر تزئینی به صورت نقاشی رنگ و روغن در شبستان مسجد هستیم. تنوع نقوش، شامل: نقوش گیاهی و هندسی است. نقوش گیاهی عبارتند از: نقش گلدانی با جزئیات در سمت محراب شبستان که داخل بدنه آن گل همراه با ساقه تصویر شده است، گل‌های فرنگی و گل رز که به صورت طبیعت‌گرا و با کاربرد فراوان لچکی‌های تاق‌های شبستان را مزین نموده‌اند، از نقوش اسلیمی نیز به صورت محدود در برخی مکان‌ها استفاده شده است. نقوش هندسی نیز تنها شامل ستاره‌های چهارپَر و ده‌پَر هستند. رنگ به‌کاررفته در نقاشی‌ها شامل رنگ‌های: زرد، قرمز، سبز، صورتی و آبی هستند (تصویر ۸).

تصویر ۸. نمونه‌هایی از نقاشی لاک‌ی‌های شبستان مسجد تبریزی کاشان (نگارنده، ۱۳۹۸).

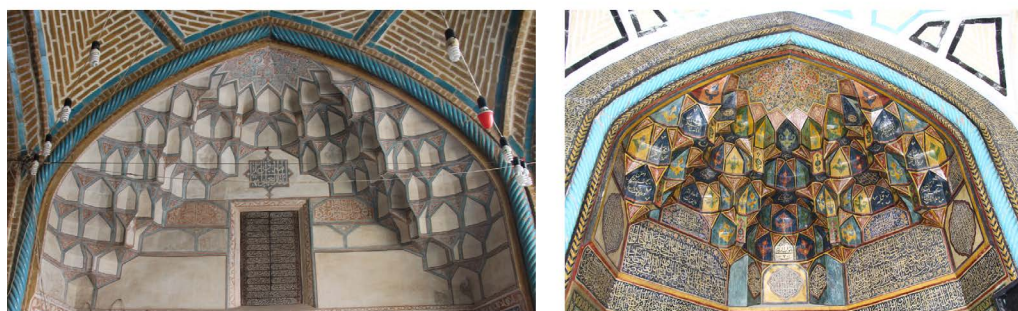
روی یکی از ستون‌های شبستان مسجد و همچنین بر دیواره‌های مسجد، امضاء «عمل احمد عرش‌نگار التماس دعا دارم» نوشته شده است که احتمالاً نقاش، نقاشی دیواری‌ها یا کتیبه‌های مسجد تبریزی بوده است (تصویر ۹).

تصویر ۹. امضاء نقاش مسجد تبریزی کاشان (نگارنده، ۱۳۹۸).

مقرنس کاری مسجد تبریزی

مقرنس از عناصر تزئینی معماری است که در زیباسازی بناهای ایرانی نقش مهمی دارد (نجیب‌اوغلو، ۱۹۹۵: ۴۰۷). در دوره قاجار، هنرمندان نیم‌نگاهی به این هنر انداخته و ضمن مورد توجه قرار دادن آثار با ارزش معماری دوره صفویه، تزئین مقرنس را جدا از بناهای خود می‌ساختند. مقرنس در مسجد تبریزی در قسمت سردر ورودی و بخش بالای محراب مسجد ساخته شده است. جنس مقرنس‌ها، گچی و از جمله تزئینات آن‌ها نقوش گیاهی است. مقرنس‌های بالای محراب علاوه بر تزئین گیاهی با رنگ و روغن، روی آن نقاشی‌هایی به شکل گل ترسیم شده است (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰. مقرنس‌های تزئینی مسجد تبریزی کاشان؛ سمت راست: محراب، و سمت چپ: سردر ورودی (نگارنده، ۱۳۹۸).

کاشی کاری مسجد تبریزی

کاشی کاری یکی از ارکان اساسی و مهم در تزئینات معماری ایرانی اسلامی است، کاشی کاری در ایران از مهم‌ترین مظاهر بروز مفاهیم معنوی و عرفانی در هنر به شمار می‌رود که در تزئینات مساجد و اماکن مذهبی رکن اصلی را ایفا می‌کند (سیف، ۱۳۷۶: ۱۵۳). در این دوره کاشی‌نگاران زیرمجموعه‌ای از طبقه نقاشان به شمار می‌آمدند و زیر نظر نقاش‌خانه همایونی کار می‌کردند (سامانیان و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۴). به عقیده «فهروری» از رایج‌ترین شیوه‌های ساخت کاشی در دوره قاجار فن کاشی هفت‌رنگ^۵ بوده، ولی نقاشی زیرعاب نیز در کاشی کاری این دوره نقش مهمی داشته است و تنوع

رنگ نقوش و کاربردهای مختلف کاشی زیرلعابی را مهم‌ترین ویژگی کاشی‌کاری این دوره می‌دانند (Fahervari, 2000: 232). در این دوره از رنگ‌های جدید صورتی، ارغوانی و نارنجی استفاده شده است (Ibid). تزئینات به‌کاررفته در مسجد تبریزی کاشان تنها در قسمت پیش‌تاق اتاق‌های حیاط، ازاره‌های ورودی بنا، شبستان و محراب مسجد است و هنرمند از فن کاشی‌های هفت‌رنگ و کاشی معرق در تزئین بنا استفاده کرده است. نکته‌ی حائز اهمیت کاشی‌کاری مسجد این است که امضاء نام شخص کاشی‌کار مسجد با خط نستعلیق زمینه‌ی زرد روی کاشی‌های ازاره‌ی ورودی بنا تحت‌عنوان «طلب آمرزش می‌کند استاد اسمعیل کاشی‌پز زمانی ۱۲۱۲» نوشته شده است (تصویر ۱۱).

نقوش کاشی‌های هفت‌رنگ به‌کاررفته در این بنا تماماً نقوش گیاهی شامل: اسلیمی، ختایی، گل‌فرنگ، گل رز و طرح محرابی هستند؛ نقوش هندسی لوزی و ستاره در سقف مسجد اجرا شده است و هیچ‌گونه نقش جانوری در مسجد تبریزی مشاهده نشد. شایان ذکر است که نقوش گیاهی در تمامی دوره‌های اسلامی و در هنرهای وابسته به معماری حضوری پررنگ دارد و بی‌دلیل نیست که در ابنیه مذهبی قاجار نیز بیشترین استقبال از نقش‌مایه‌های گیاهی شده است؛ زیرا احتمالاً تصویری از بهشت، شادابی و آرامش را به بیننده منتقل می‌نماید (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱. سمت چپ: نمونه‌هایی از کاشی‌کاری‌های مسجد تبریزی کاشان (نگارنده، ۱۳۹۸)، سمت راست: امضاء کاشی‌کار بنا در ازاره‌ی فضای ورودی مسجد تبریزی کاشان (نگارنده، ۱۳۹۸).

حجاری مسجد تبریزی

در دوره قاجار از سنگ به‌عنوان تزئین دروازه‌ی کاخ‌ها، بناهای مساجد و خانه‌های قدیمی، با طرح‌های مختلف در حجاری به‌کار گرفته شد. یکی دیگر از هنرهای سنتی ایرانی که در معماری مسجد تبریزی کاشان نقش تزئینی دارد، حجاری در نمای خارجی بنا و گوشه‌های هلالی محراب شبستان به‌کاررفته است. نقوش حجاری عبارتند از: نقش‌های گلدانی حجاری شده روی سنگ مرمر به رنگ سفید و آبی به همراه پیچ‌های تزئینی گرد در دوردیف دورتادور هلالی محراب، فضای سردر ورودی و همچنین در یک کادر مستطیل شکل به صورت قرینه، هنرمند نقش درخت سروی به همراه جزئیاتی (طرح‌های لوزی) استادانه در ازاره‌ی نمای کناری ورودی بنا حک نموده است (تصویر ۱۲).

سنگاب مسجد تبریزی

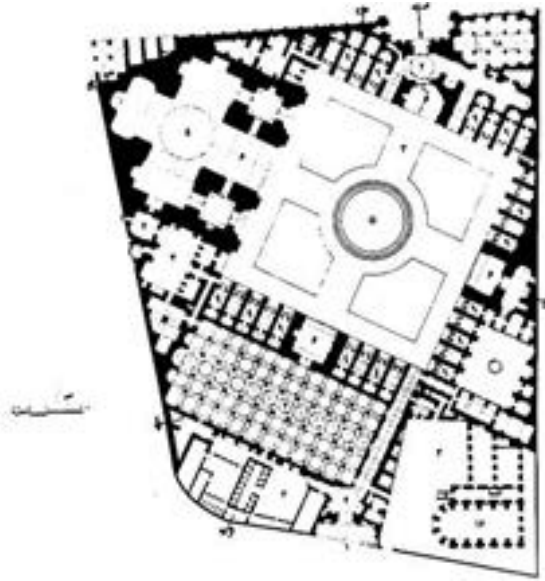
سنگاب به عنوان یک عنصر وابسته به معماری، در برخی از مساجد اسلامی احداث می‌شد که برخی دارای تزئین یا بدون تزئین بودند؛ سنگاب، قدح سنگی بزرگی است که در گذشته در معبر مسجد و امامزاده، هزاران تشنه را بی‌هیچ چشم‌داشتی سیراب ساخته و ضمن رفع نیاز طبیعی ایشان محبت اهل بیت علیهم‌السلام به ویژه امام حسین علیه‌السلام را به آن‌ها یادآور می‌شد (افضل طوسی و مانی، ۱۳۹۲: ۵۳). سنگاب‌ها هنری مقدس هستند، زیرا با هدف مقدس یادآوری شهدای کربلا و مقام امام حسین علیه‌السلام برپا داشته شده و اکثر آن‌ها در مساجد، امامزاده‌ها و... در دسترس توده مردم قرار گرفته‌اند. امامزاده و مسجد نیز که فضاهای مقدس و روحانی هستند بر قداست سنگاب‌ها افزوده است. سنگاب مسجد تبریزی در دیواره بیرونی مسجد و به شکل دایره احداث گردیده است، نوع سنگ آن مرمر است و در زیر بدنه سوراخی برای خالی کردن آب‌های اضافی قرار دارد. این سنگاب برخلاف اغلب سنگاب‌های هم‌عصر خود فاقد هرگونه نقوش تزئینی و کتیبه‌ای است (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲. سمت چپ: سنگاب مسجد تبریزی کاشان (نگارنده، ۱۳۹۸)، سمت راست: نقوش سنگی گلدانی و درخت سرو مسجد تبریزی کاشان (نگارنده، ۱۳۹۸).

مسجد-مدرسه سپهسالار تهران

درکنار مجلس شورای اسلامی، مدرسه باشکوهی سر برافراشته است که زیبایی آن زبان زد مردم تهران است. مؤسس این مدرسه، «میرزا حسین خان سپهسالار» (۱۲۹۸-۱۲۴۱ ه.ق.) سیاست‌مدار معروف دوره قاجار بود و طراح بنا مهندس «میرزامهدی خان شقاقی» ملقب به «ممتحن الدوله» بود که ساخت این عمارت را در سال ۱۲۹۶ ه.ق. به اتمام رساند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۴۳۴)، (تصویر ۱۳). شایان ذکر است که این مسجد-مدرسه پس از مسجد-مدرسه میرزا محمدخان سپهسالار، مدرسه «سپهسالار قدیم»^۶ (شهیدبهبشتی) احداث شده است و پس از ساخت مسجد مدرسه میرزا حسین خان، به نام مدرسه «سپهسالار جدید» (شهیدمطهری) تغییر نام یافت. این مدرسه و مسجد، اولین و بزرگ‌ترین مسجد و مدرسه عالی پایتخت به شمار می‌رود (سحاب، ۱۳۲۹: ۳۶). مجموعه بنا و تزئینات آن از شاهکارهای معماری، تزئینات و نقوش مذهبی عصر قاجار محسوب می‌شود و دارای دو طبقه ساختمان است که به شکل چهارایوانی ساخته شده است. تمام نمای بیرونی از داخل حیاط با کاشی‌های هفت‌رنگ تزئین شده است (زارعی، ۱۳۹۶: ۴۸۰). اصلی‌ترین تزئینات در مسجد-مدرسه سپهسالار، کاشی‌کاری، آجرکاری، گچ‌بری و حجاری است.

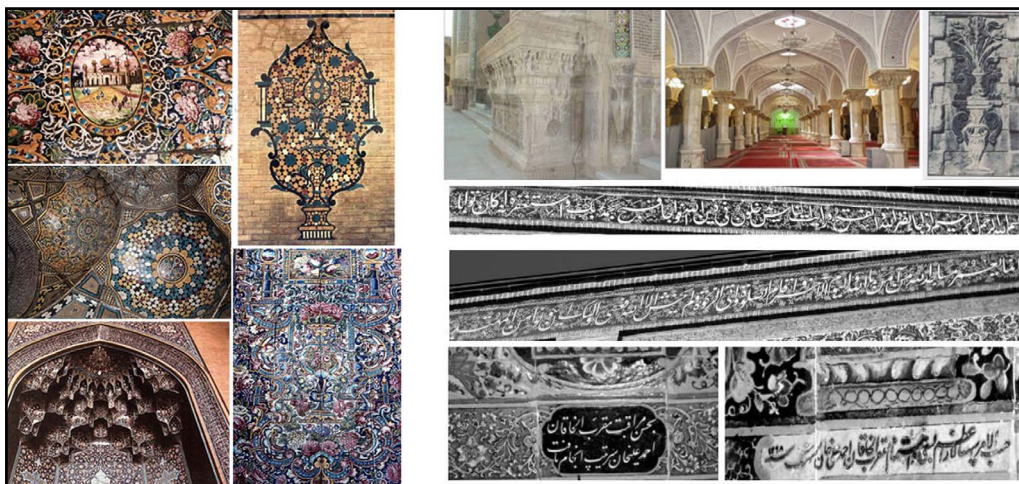
تصویر ۱۳. نقشه و نمای بیرونی مسجد-مدرسه سپهسالار تهران (سلطان‌زاده، ۱۳۷۸: ۵۵).

کاشی‌کاری بناهای اسلامی بهتر از همه در مسجد-مدرسه سپهسالار عرضه شده است (مؤمنی و مسعودی، ۱۳۹۶: ۹۴)؛ و به عبارتی دیگر، به عنوان عنصر اصلی تزئینی در مسجد-مدرسه خودنمایی می‌کند. انواع کاشی‌کاری به کاررفته در بنا شامل: کاشی هفت‌رنگ، معقلی، تک‌رنگ لعاب‌دار و معرق است که مجموعه کاشی‌کاری مسجد-مدرسه فوق‌الذکر شامل: ۱. نقوش هندسی، ۲. نقوش گیاهی، ۳. نقوش گل و بلبل، ۴. نقوش مناظر (مساجد با گنبد، گلدسته و قصر و خانه‌های ویلایی و...) می‌شوند (تصویر ۱۴).

سنگ در این مسجد نقش فعالی را بازی می‌کند؛ در آزاره‌های نمای خارجی جنبه حفاظتی و در آزاره‌های مناره‌های غربی و جنوبی و اطراف صحن مرکزی و حیاط علاوه بر جنبه کارکردی جنبه تزئیناتی به خود گرفته است. در حجاری مسجد-مدرسه سپهسالار نیز همانند کاشی‌کاری آن، ردپای از نقوش تزئینی وارداتی از غرب مشاهده می‌شود که نقش‌گل‌های زنبق‌کنده شده در آزاره‌های سنگی گواهی بر این مدعاست (حسینی و احمدزاده، ۱۳۹۶: ۷۲). به طور کلی، در حجاری مسجد-مدرسه سپهسالار، تزئینات فرنگی در قالب حجاری‌های انجام‌شده روی سنگ آزاره‌ها شامل نقوش گل و گلدان است که به صورت واقعی و طبیعی اجرا شده است (تصویر ۱۴).

از خطوط کتیبه‌ای برای مزین کردن بخش‌های گوناگون مسجد بهره گرفته شده است و با خطوطی مانند: ثلث، نستعلیق و معقلی اجرا شده است. دورتادور مسجد-مدرسه سپهسالار قدیم کتیبه‌هایی با محتوای مختلف دیده می‌شود. مضامین کتیبه‌های مسجد-مدرسه سپهسالار نیز به صورت کلی شامل: سوره و آیات قرآن کریم، احادیث، اسماء الهی، بانیان، و هنرمندان بنا هستند که عمدتاً در جبهه جنوبی مجموعه متمرکز است. کتیبه‌ها عمدتاً نستعلیق با رنگ سفید بر زمینه لاجوردی و کتیبه‌های کوفی و ثلث با رنگ‌های مختلفی مانند مشکی بر زمینه زرد اجرا شده‌اند (مهبجور و علیئی، ۱۳۹۰: ۵۸)، (تصویر ۱۴).

بیشترین مصالح استفاده‌شده در این بنا آجر است و رنگ این آجرها سفید متمایل به زرد و گرمی‌رنگ است که نمای اصل بنا (داخل و خارج)، ایوان‌ها، کف‌پوش صحن، با انواع آجر مَه‌ری، معقلی و عرق‌چینی پوشیده شده است. در تاق راهروها و کف‌پوش صحن به عنوان یک عامل تزئینی از وجود آجر بهره‌گیری شده است (حسینی و احمدزاده، ۱۳۹۶: ۷۲).

تصویر ۱۴. سمت راست: جزئیات تزئینات معماری سنگی و خطوط کتیبه‌ای مسجد-مدرسه سپهسالار تهران (نگارنده با تغییرات از: مؤمنی و مسعودی، ۱۳۹۶؛ مهجور و علیی، ۱۳۹۰)، سمت چپ: نمونه تزئینات کاشی‌کاری مسجد مدرسه سپهسالار تهران (نظریان، ۱۳۸۸).

تحلیل و مقایسه آرایه‌های تزئینی مسجد تبریزی کاشان

با تأثیرپذیری هنر و معماری ایران از تحولات فرهنگی و دانش‌های جدیدی که در غرب شکل گرفت، از جمله: اختراع و ورود فن عکاسی، کاربرد فراوان تمبر در مراسلات پستی، این تحولات سبب الگوبرداری و تأثیرپذیری تزئینات مسجدهای دوره قاجار از عکس‌ها تمبرها... شد؛ به طوری که مناظر طبیعی معماری، طرح گل و گلدان - به‌ویژه گل سرخ و زنبق - در نقوش و تزئینات کاشی‌کاری و حجاری در این بناها به‌کار رفته است (سجادزاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۲۷) که در این دوره کتیبه‌ها همانند دوره قبل اهمیت شایانی داشتند و عمدتاً خط کتیبه‌های قاجار به دو خط ثلث و نستعلیق است. به عبارتی دیگر، کتیبه‌های قرآنی و احادیث به خط ثلث و عبارات روایی یا تاریخ و اشعار مدحی به خط نستعلیق نوشته شده است (حسینی و احمدزاده، ۱۳۹۶: ۷۲). نقوش تزئینی مسجد تبریزی به‌طور کلی به دو دسته نقوش گیاهی، هندسی و نوع خطوط کتیبه‌ای قابل تقسیم است که هر یک اجزای مختلفی را تشکیل داده‌اند (جدول ۱).

۱. نقوش گیاهی عبارتند از: الف) نقوش اسلیمی، ب) گل‌های ختایی، پ) نقش گل و بوته؛
 ۲. نقوش هندسی عبارتند از: الف) شمشه، ب) نقوش لوزی‌شکل، ج) نقوش ستاره‌شکل،
 د) مقرنس؛ ۳. نوع خطوط کتیبه‌ای شامل: الف) ثلث، ب) نستعلیق، ج) نسخ.
الف) تزئینات کاشی‌کاری: کاشی در مسجد تبریزی کاشان در قالب شیوه هفت‌رنگ و معرق به‌اجرا درآمده است. به لحاظ مضامین، نقوش هندسی و گیاهی است؛ اما در مسجد-مدرسه سپهسالار کاشی در سطح گسترده و در قالب شیوه هفت‌رنگ، معقلی و معرق و همراه با مضامین متنوع: طبیعی، هندسی، حیوانی، مذهبی و مضامین غربی به‌کار رفته است؛ در صورتی که در مسجد تبریزی به‌جز مضامین گیاهی و هندسی هست و هیچ‌گونه نقوش دیگر به‌کار نرفته است (جدول ۲).

ب) تزئینات حجاری: حجاری در مسجد تبریزی به‌صورت ستون‌های مارپیچ، پایه‌گلدان اطراف هلالی محراب شبستان و نقش درخت سروی در ازاره کناری ورودی مسجد است. در حجاری مسجد-مدرسه سپهسالار، تزئینات فرنگی در قالب نقوش گل و گلدان به‌صورت طبیعی اجرا کرده‌اند (جدول ۲).

پ) تزئینات کتیبه‌ای: کتیبه‌های به‌کاررفته در مسجد تبریزی شامل: خطوط ثلث، نسخ و

نستعلیق است که از خطِ ثلث برای نوشتن در کتیبه‌های هشتی و محرابِ مسجد، خط نسخ برای نوشتن کتیبه‌های چهارپایه ستون شبستان و از خطِ نستعلیق برای نوشتن عباراتی کوتاه روی دیوارهای شبستان و روی کتیبه کاشی هفت‌رنگ ورودی مسجد استفاده شده و تمامی مضامین آن‌ها آیات قرآن کریم، احادیث و اسماء الهی هستند. خطوط نستعلیق مسجد تبریزی ساده و عمدتاً فاقد تزئینات و در کادرهای مستطیل شکل به اجرا درآمده‌اند. در مسجد-مدرسه سپهسالار کتیبه‌ها تنوع و مضامین بیشتری دارند و شامل: آیات قرآن کریم، احادیث، اسماء الهی، بانیان، هنرمندان خوشنویس، کاشی‌کار، معمار، حجار همراه با ماده تاریخ است که از خطوط نسخ، کوفی، ثلث و نستعلیق برای نوشتن بهره گرفته‌اند (جدول ۲).

ت) تزئینات گچبری: گچبری مسجد تبریزی، در ساخت مقرنس‌های تزئینی جلوخان ورودی محراب مسجد و همچنین در ساخت و نوشتن کتیبه‌های سردر ورودی و هشتی مسجد استفاده شده است. در مسجد-مدرسه سپهسالار، گچ به وفور در تزئین و نوشتن کتیبه و نقوش گیاهی شامل: گل و گلدان‌های گچی به کار رفته است (جدول ۲ و ۳).

جدول ۱. تجزیه آرایه‌های وابسته به معماری مسجد تبریزی کاشان (نگارنده، ۱۳۹۸).

<p>نقوش گیاهی مسجد تبریزی در قالب کاشی‌کاری هفت‌رنگ و نقاشی لاک‌ی اجرا شده است. رنگ‌هایی که در نقوش گیاهی مسجد تبریزی به کار رفته‌اند در طیفی از رنگ‌های سنتی از قبیل سفید، مشکی، آبی، قهوه‌ای، سبز و رنگ‌های برگرفته از فرهنگ غرب شامل زرد و نارنجی در ترکیب با یکدیگر به کار رفته است. نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی به صورت برگ‌های پهن و نسبتاً نازک زیبایی خاصی را در بنا به وجود آورده است. از دیدگاه ترکیب‌بندی، نقوش در قالب قاب‌های مربع شکل به اجرا درآمده‌اند. زمینه اسلیمی کاشی‌های هفت‌رنگ، زرد و آبی با رنگ‌های قهوه‌ای، آبی و زرد نقش شده است و زمینه اسلیمی‌های نقاشی لاک‌ی، آبی پُررنگ و در رنگ‌های صورتی، زرد، و سبز به کار رفته است.</p>	<p>نقوش گیاهی</p>
<p>نقوش هندسی به اشکال مختلف در فضاهای معماری بناها مشاهده می‌شود. در مسجد تبریزی کاشان نقوش هندسی در برخی از نقاط بنا به کار رفته است. نقوش هندسی روی کاشی‌های معرق مسجد در اشکال لوزی سقف شبستان و گره‌چینی بخش ازاره محراب مسجد اجرا شده است. همچنین بر دیواره شبستان مسجد نقوش هندسی در اشکال ستاره چندپر روی زمینه لاک‌ی مشاهده می‌شود. هنر مقرنس مسجد تبریزی کاشان در دو بخش فضای سردر ورودی و محراب مسجد از جنس گچ اجرا شده که در بخش محراب مسجد نقوش هندسی در اشکال گلدانی بر زمینه نقاشی لاک‌ی است. نقش شمشه الهام گرفته از نقش خورشید است و در قسمت فضای سردر ورودی مسجد و فوقانی محراب در قالب نقاشی بر زمینه گچی با نقوش اسلیمی و ختایی همراه شده است.</p>	<p>نقوش هندسی</p>
<p>کتیبه‌های مسجد تبریزی به سه خط ثلث، نستعلیق و نسخ نگاشته شده‌اند. از خط ثلث در نوشتن کتیبه‌های سردر ورودی، هشتی و محراب مسجد استفاده شده است. کتیبه‌های به خط ثلث آیات قرآن کریم که با شیوه گچ‌بری و با نقطه‌گذاری و اعراب‌گذاری اجرا شده است. خط نستعلیق در نوشتن سنگ‌نوشته سردر ورودی، دیواره‌های شبستان و مقرنس‌های محراب به کار رفته است. مضامین خطوط نستعلیق شامل اشعار، آیات قرآن کریم، عبارات مذهبی شامل اسماء الهی، احادیث پیامبر هستند از جمله ویژگی این خط در مسجد تبریزی ساده، بدون تزئین و در قاب‌بندی‌های مستطیل شکل نوشته شده است. خط نسخ نیز در نوشتن کتیبه‌های جرزهای ستون شبستان استفاده شده و به لحاظ مضامین آیات قرآنی و خطوط منظم و واضح نگاشته شده است.</p>	<p>خطوط کتیبه‌ای</p>

جدول ۲. مقایسه تزئینات معماری مسجد تبریزی کاشان با مسجد-مدرسه سپهسالار تهران (نگارنده، ۱۳۹۸).

ردیف	تزئینات معماری	مسجد تبریزی کاشان	مسجد سپهسالار تهران
۱	کاشی‌کاری	هفت رنگ و معقلی	هفت رنگ، معرق، معقلی
۲	کتیبه‌ای	نسخ، ثلث، نستعلیق	نسخ، ثلث، نستعلیق و کوفی
۳	حجاری	گلدانی محراب و نقش گیاهی	گلدانی، ستون سنگی، گل و گلدان
۴	گچبری	نوشتن کتیبه و اعراب‌گذاری	گیاهی، گل و گلدان و نقش فرنگی
۵	آجرکاری	ساده	مُهری، معقلی و عرقچینی
۶	نقاشی دیواری	گل و گلدان، اسلیمی و ستاره	گل و درخت

جدول ۳. مقایسه نقوش مسجد تبریزی کاشان با مسجد-مدرسه سپهسالار تهران (نگارنده، ۱۳۹۸).

ردیف	نقش	مسجد تبریزی کاشان	مسجد-مدرسه سپهسالار تهران
۱	اسلیمی		
۲	هندسی		
۳	شمسه		
۴	گلدانی		
۵	کتیبه‌ای		

نتیجه‌گیری

مسجد، به‌عنوان مهم‌ترین بنای مذهبی یک شهر و کانون مذهبی، سیاسی و اجتماعی همواره برای معماران اهمیت داشت. بررسی آرایه‌های وابسته به معماری مسجد تبریزی در مقایسه با مسجد-مدرسه سپهسالار در پایتخت قاجاری تهران و تحلیل ویژگی‌های ساختاری و تزئینی آن‌ها، نشان‌دهنده جلوه‌هایی متنوع، متغیر و گاه ترکیبی از ارزش‌های بومی و فرنگی (غربی) حاکم بر معماری است؛ به‌گونه‌ایی که از لحاظ فضاهای معماری مسجد-مدرسه سپهسالار تهران به‌صورت چهارایوانی، گنبد و منارهای بلند و رفیع، حجره‌های متعدد در اطراف صحن و شبستان‌های تابستانی و زمستانی که بعضاً توسط افراد بلندپایه حکومتی ساخته شده‌اند در مقابل مسجد تبریزی کاشان فاقد هرگونه موارد پیش‌گفته است و در مقایسه با مسجد-مدرسه سپهسالار تهران چنین عظمتی ندارد، مسجدی کوچک که به‌صورت شبستان تابستانی و زمستانی در دو طبقه بنا نهاده شده است. از لحاظ تزئینات مسجد تبریزی کاشان شامل: تزئینات کاشی‌کاری، حجاری، تزئین کتیبه‌ای، نقاشی دیواری و گچ‌بری جهت نگارش کتیبه‌ها است و دنباله‌رو هنر و تزئینات وابسته به معماری سنتی دوران پیشین خود است؛ چراکه این مسجد در اوایل حکومت قاجار در سال ۱۲۱۲ ه.ق. ساخته شده و بیشتر موضوعات طبیعی در عناصر تزئینی آن موج می‌زند و می‌توان آن را تنها بنایی دانست که نقش تأثیرات فرهنگ غربی در آن ضعیف است. در مقابل، مسجد-مدرسه سپهسالار تهران به سال ۱۲۹۶ ه.ق. بنا نهاده شد و تزئینات و نقوش تزئینی آن برگرفته از معماری سنتی و فرنگی است؛ به‌گونه‌ای که عناصر غربی، از جمله منظره‌سازی معماری در قالب خانه یا کلیسا در آن به‌کار رفته است که در مقابل آن هیچ‌گونه عناصر فرنگی در مسجد تبریزی کاشان مشاهده نشد.

پی‌نوشت

۱. درواقع، این کتاب در قالب سؤالاتی از حاکم وقت کاشان «جلال‌الدین میرزا احتشام‌الملک» از طرف مرکز حکومت شکل‌گرفت؛ نگارش کتاب به سال ۱۲۸۷ ه.ق. آغاز و در سال ۱۲۸۸ ه.ق. به پایان رسید.
۲. بانی مسجد-مدرسه «میرزاالباقاسم اصفهانی» حاکم وقت کاشان و معمار بنا «محمد شفیع» است. بنا در زمان فتحعلی‌شاه قاجار طی سال‌های ۱۲۲۱ تا ۱۲۲۹ ه.ق. جهت تدریس درس «حاج ملاحمد نراقی» ساخته شد (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۸۰).
۳. از نیمه دوم قرن هفتم هجری قمری در ایران، قلم‌نسخ خط تحریری معمول آن روزگار به واسطه تندنویسی و تحت تأثیر خط تعلیق، دور بیشتری نسبت به گذشته پیدا کرد و بسیاری از کتب فارسی قرن هفتم هجری قمری به این قلم نوشته شده است (جباری، ۱۳۸۷: ۷۸).
۴. کتیبه‌نویسی نستعلیق در اواسط دوره تیموری آغاز و در دوره صفوی توسط هنرمندانی چون «مال‌دیلمی»، «میرعماد» و... به اوج رسید؛ به عبارتی دیگر، قدیمی‌ترین کتیبه نستعلیق رقم‌دار به خط «سلطان‌علی مشهدی» در آرامگاه اجداد «سلطان حسین بایقرا» در گازرگاه هرات است که تاریخ ۸۸۲ ه.ق. را در انتهای کتیبه دارد (خسروی بیژانم و همکاران، ۱۳۹۵: ۶۷).
۵. استفاده از کاشی هفت‌رنگ در اواخر دوره تیموری آغاز و تا دوره قاجار در تزئین بناها رواج یافت از آن پس، رفته‌رفته رو به افول گذاشت؛ درواقع کاشی هفت‌رنگ، نوعی کاشی از جنس خشت گلی و با شیوه رولعابی است که به‌خاطر به‌کار رفتن هفت رنگ اصلی در آن به این نام مشهور شده است (کیانی، ۱۳۷۶: ۱۹).
۶. مسجد-مدرسه سپهسالار قدیم از بناهای مذهبی دوره ناصرالدین‌شاه قاجار است که در محله حیات‌شاهی تهران، خیابان ناصرخسرو، کوچه مروی، واقع گردیده است.

کتابنامه

- قرآن کریم.
- آژند، یعقوب، (۱۳۹۷). «زندگی و آثار علی‌اشرف». هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، شماره ۱، صص: ۲۹-۳۸.
- افضل طوسی، عفت‌السادات؛ و مانی، نسیم، (۱۳۹۲). «سنگاب‌های اصفهان، هنر قدسی شیعه». باغ‌نظر، شماره ۲۷، صص: ۴۹-۶۰.

- اعتماد السلطنه، علیقلی میرزا، (۱۳۷۰). اکسیر التواریخ: تاریخ قاجاریه از آغاز تا ۱۲۵۹ هجری قمری. به کوشش: جمشید کیان فر، تهران: ویسمن.
- بمانیان، محمدرضا؛ شریف شهیدی، محمد؛ و اسماعیلی مرندی، محمد، (۱۳۸۷)، «بررسی سیر تحول عناصر کالبدی در مسجد-مدرسه شهید مطهری». کتاب ماه هنر، شماره ۱۱۸، صص: ۸۸-۹۱.
- باستانی راد، حسین؛ و مختاری، اسکندر، (۱۳۹۵). مسجد و مدرسه شهید مطهری. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- جباری، صداقت، (۱۳۸۷). «تکوین و تطور قلم نستعلیق در سده هشتم و نهم هجری قمری». هنرهای زیبا، شماره ۳۳، صص: ۷۷-۸۴.
- حسینی، سیدهاشم؛ و احمدزاده، فرید، (۱۳۹۶). «مطالعه و شناخت آرایه‌های معماری دو مسجد قاجاری حاج شهبازخان دولتشاه در شهر کرمانشاه در قیاس با مسجد سپهسالار در تهران». پژوهش هنر، شماره ۴، صص: ۶۳-۶۳۷۷.
- ریتز، مارکوس، (۱۳۸۷). «ارزیابی مجدد معماری قرون ۱۸ تا ۱۹ میلادی ابتدای دوران قاجاریه در ایران (قرن ۱۲ تا ۱۳ هجری: بررسی موردی معماری مذهبی)». ترجمه یاسین درودیان، اندیشه و هنر معماری ساخت و صنعت و شهرسازی، معماری ۴۸، صص: ۴۹-۴۴.
- زارعی، محمدابراهیم؛ و زارعی موینی، سکینه، (۱۳۹۳)، «معماری مسجد، کتیبه‌نگاری و آرایه‌های دوره قاجار با تأکید بر مسجدالنبی قزوین». دو فصلنامه مطالعات هنر بومی، شماره ۲، صص: ۲۳-۹.
- زارعی، محمدابراهیم، (۱۳۹۶). معماری ایران از عصر صفوی تا عصر حاضر. تهران: سمت.
- سامانیان، صمد؛ میرعزیزی، محمود؛ صادق‌پور فیروزآباد، ابوالفضل، (۱۳۹۳). «بررسی مضامین تصویری کاشی‌های نقش برجسته موجود در تالار اصلی کاخ موزه گلستان». هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، شماره اول، صص: ۷۲-۵۹.
- سجادزاده، حسن؛ دریایی، رحمت؛ ابراهیمی، محمدحسین؛ و مصری، سارا، (۱۳۹۶). «تعامل الگوی فضایی مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار با معماری وارداتی غرب (نمونه موردی مسجد-مدرسه سپهسالار تهران)». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۱۴، صص: ۲۴۰-۲۲۱.
- سحاب، ابوالقاسم، (۱۳۲۹). تاریخ مدرسه عالی سپهسالار. طهران: چاپخانه سپهر.
- سلطان زاده، حسین، (۱۳۷۸). «مسجد مدرسه‌های تهران». وقف میراث جاویدان، شماره ۲۸، صص: ۶۴-۵۳.
- سیف، هادی، (۱۳۷۶). نقاشی روی کاشی. تهران: سروش (انتشارات صداوسیما).
- خسروی بیژانم، فرهاد؛ صالحی‌کاخکی، احمد؛ و یزدانی، ملیکا، (۱۳۹۵). «مطالعه فرمی و ساختاری کتیبه‌های نستعلیق در مساجد قاجاری اصفهان و مقایسه آن با نمونه‌های مشابه صفوی». هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، شماره ۴، صص: ۷۶-۶۵.
- کلانترضرابی، عبدالرحیم، (۱۳۷۸). تاریخ کاشان. به کوشش: ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- کمالی، محمدرضا، (۱۳۸۸). «بررسی معماری در دوران قاجار». دانش و مرمت و میراث فرهنگی، شماره‌های ۴ و ۵، صص: ۵۴-۴۷.
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۷۶). تزئینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی. تهران: میراث فرهنگی کشور.
- کارگر، محمدرضا؛ و ساریخانی، مجید، (۱۳۹۰). کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی ایران. تهران: انتشارات سمت.
- لعل شاطری، مصطفی؛ سرفرازی، عباس؛ و وکیلی، هادی، (۱۳۹۵). «نفوذ غرب در نقاشی

- ایران از ابتدای حکومت قاجار تا پایان عصر ناصری». پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، شماره ۱۹، صص: ۲۱۰-۱۸۴.
- ملکی، سعدی، (۱۳۸۱). «هنر و معماری قاجار، مساجد جامع قزوین». اطلاع‌رسانی و کتابداری کتاب ماه هنر، شماره ۴۵ و ۴۶، صص: ۱۱۶-۱۱۰.
- مهجور، فیروز؛ و علیی، میثم، (۱۳۹۰). «بررسی کتیبه‌های مسجد-مدرسه شهید مطهری (سپهسالار)». هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، شماره ۴۸، صص: ۵۹-۴۸.
- مؤمنی، کوروش؛ و مسعودی، زهره، (۱۳۹۶). «بررسی فرم و نقش گلدان در مسجد-مدرسه‌های قاجار در قیاس با مدارس صفوی (با تأکید بر نقوش مسجد-مدرسه سپهسالار جدید)». پژوهش هنر، شماره ۴، صص: ۱۰۷-۹۳.
- نراقی، حسن، (۱۳۸۲). آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- نظریان، داود، (۱۳۸۸). «معرفی بنا، آرایه‌ها و نقوش مسجد و مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار)». پیام بهارستان، شماره ۴، صص: ۹۰۰-۸۸۷.
- نجیب‌اوغلو، گل‌رو، (۱۹۹۵). هندسه تزئین در معماری اسلامی. ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران: انتشارات روزنه.

- Fehérvári, G., (2000). *Ceramics of the Islamic World*. IB Tauris.